THE PERSPECTIVE OF NEW ERA SCIENCES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
www.global-science-review.com
editor@global-science-review.com

GAPDA UYUSHIQ BO‘LAKLARNING STRUKTUR-SEMANTIK VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

Bozorov Behruz Ilhom o‘g‘li
Turin politexnika universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligida oddiy va qo‘shma gaplar sintaksisining muhim qismi bo‘lgan uyushiq bo‘laklar masadasi keng qamrovda tadqiq etiladi. Uyushiq bo‘laklarning strukturaviy tuzilishi, semantik guruhlari, ularni bog‘lovchi vositalar tizimi hamda umumlashtiruvchi so‘zlar bilan munosabati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, badiiy adabiyot va publitsistikada uyushiq bo‘laklarning stilistik (uslubiy) vazifalari, ularning matnning emotsionalligi va ta’sirchanligini oshirishdagi o‘rni ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Sintaksis, uyushiq bo‘laklar, struktur-semantik tahlil, uyushtiruvchi vositalar, umumlashtiruvchi so‘zlar, uslubiyat, matn yaxlitligi.

KIRISH

O‘zbek tilining sintaktik tizimi o‘zining boy imkoniyatlari, grammatik shakllarning rang-barangligi bilan ajralib turadi. Fikrni ixcham, mantiqiy ketma-ketlikda, ta’sirchan va boy ma’noda ifodalashda sintaktik qurilmalarning o‘rni beqiyosdir. Shunday sintaktik hodisalardan biri — gapda uyushiq bo‘laklarning qo‘llanilishidir. Uyushiq bo‘laklar sodda gapning mazmunini kengaytirish, bir xil sintaktik vazifadagi tushunchalarni bir tizimga solish va shu orqali nutqning axborot sig‘imini oshirishda muhim xizmat qiladi. O‘zbek tilshunosligida G‘. Abdurahmonov, A. G‘ulomov, H. Jamolxonov, Sh. Rahmatullayev kabi yetakchi olimlar sintaksis va uning muhim qismi bo‘lgan uyushiq bo‘laklar masalasini o‘z tadqiqotlarida atroflicha yoritganlar. Biroq tilning zamonaviy taraqqiyoti, badiiy va publitsistik uslubdagi yangi tendensiyalar uyushiq bo‘laklarning qo‘llanish doirasi hamda ularning matn strukturatidagi funksional imkoniyatlarini yanada chuqurroq

o‘rganishni taqozo etadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — uyushiq bo‘laklarning grammatik tabiatini ochib berish, ularning turlari, bog‘lanish usullari hamda uslubiy xususiyatlarini ilmiy asosda har tomonlama tahlil qilishdir.

1. Uyushiq bo‘laklarning nazariy asoslari va lingvistik tabiati

Sodda gap tarkibida bir xil sintaktik vazifani bajarib, o‘zaro teng huquqli munosabatga kirishgan va bir xil so‘roqqa javob beruvchi ikki yoki undan ortiq bo‘laklar **uyushiq bo‘laklar** deb ataladi. Uyushiq bo‘laklar sintaksisda o‘ziga xos murakkab hodisa bo‘lib, u so‘zlarning nafaqat grammatik, balki mantiqiy-semantik birlashuviga ham tayanadi.

Uyushiq bo‘laklarning asosiy lingvistik belgilari quyidagilardan iborat:

1) **Bir xil sintaktik vazifa:** Uyushiq bo‘laklar gapda bitta bo‘lak vazifasini bajaradi. Masalan, ular birgalikda bitta ega, bitta kesim, bitta to‘ldiruvchi yoki hol vazifasida keladi.

2) **O‘zaro teng huquqlilik (koordinatsiya):** Uyushiq bo‘laklar bir-biriga tobe bo‘lmaydi, ya’ni ularning biri ikkinchisiga ergashmaydi, balki ular o‘zaro teng bog‘lanadi.

3) **Morfologik ifodalanish erkinligi:** Uyushiq bo‘laklar ko‘pincha bir xil turkumdagi so‘zlar bilan ifodalansa-da (masalan, otlar, fe'llar), turli turkumlarga oid so‘zlar ham ma'lum semantik shartlarda uyushishi mumkin.

4) **Sanash intonatsiyasi:** Ularning talaffuzida maxsus sanash ohangi (enumeration intonations) yetakchi rol o‘ynaydi.

Ilmiy tahlil uchun misol: "Qadimiy kentning ko‘chalarida do‘konlar, ustaxonalar, choyxonalar va kichik rastalar gavjum edi."

Bu gapda do‘konlar, ustaxonalar, choyxonalar, rastalar so‘zlari bir xil so‘roqqa (nima?) javob berib, uyushiq egalar vazifasini bajargan hamda o‘zaro teng bog‘langan.

2. Uyushiq bo‘laklarning struktur-semantik turlari

Uyushiq bo‘laklar gapdagi o‘rni va vazifasiga ko‘ra ikki yirik guruhga bo‘linadi: uyushiq bosh bo‘laklar va uyushiq ikkinchi darajali bo‘laklar.

1) Uyushiq bosh bo‘laklar

Bosh bo‘laklarning uyushishi gapning asosiy predikativ markazini kengaytiradi, voqelikni tasvirlashda tafsilotlarni ko‘paytiradi.

Uyushiq egalar: Gapda bir nechta shaxs yoki narsaning bir xil harakatni bajarishini yoki bir xil belgiga ega ekanligini bildiradi.

Misol:"Ilm, tafakkur va tinimsiz mehnat insonni ulug‘laydi."

Uyushiq kesimlar: Bir egaga bo‘ysunib, uning bir nechta harakatini, holatini yoki belgisini ketma-ket ifodalaydi. Uyushiq kesimlar fe'l kesim va ot kesim shaklida kelishi mumkin.

Misol: "Adib o‘z asarida davr muammolarini o‘rtaga tashladi, ularning ildizlarini ochib berdi va yechim taklif qildi."

2) Uyushiq ikkinchi darajali bo‘laklar

Ikkinchi darajali bo‘laklarning uyushishi nutqni yanada obrazli, aniq va mazmunan boy qiladi:

Uyushiq to‘ldiruvchilar: Harakat qaratilgan obyekitlarni bir nechta doirada sanab o‘tishga xizmat qiladi.

Misol: "U javondan kitoblar, daftarlar, turli xil jurnallar va qo‘lyozmalarni olib chiqdi."

Uyushiq aniqlovchilar: Narsaning belgisini har tomonlama, turli xususiyatlari bo‘yicha tavsiflaydi.Misol: "Yashil, serbarg, qalin daraxtlar sahni bog‘ga o‘zgacha ko‘rk bag‘ishlab turgandi."

Uyushiq hollar: Harakatning qanday, qachon, qayerda, nima sababdan yoki qanday maqsad bilan bajarilganligini bir necha qirralardan ochib beradi.

Misol:"Talaba imtihonga astoydil, chuqur tayyorgarlik ko‘rib, barcha savollarga xotirjam va ishonchli javob berdi."

3. Uyushiq bo‘laklarni bog‘lovchi vositalar tizimi

Uyushiq bo‘laklar o‘zaro ikki xil usul — bog‘lovchisiz va bog‘lovchili usullar yordamida bog‘lanadi. Bu usullarning har biri o‘ziga xos semantik va sintaktik vazifalarga ega.

1) Bog‘lovchisiz bog‘lanish (Intonatsion aloqa)

Bunda uyushiq bo‘laklar hech qanday bog‘lovchisiz, faqatgina maxsus sanash ohangi va pauza orqali birikadi. Bog‘lovchisiz uyushish ko‘proq fikrni qisqa, lo‘nda va tez sur'atda bayon etish zaruriyati tug‘ilganda qo‘llanadi. Misol: "Yozuv stolida qalam, o‘chirg‘ich, qora siyoh, qog‘ozlar tartibsiz sochilib yotardi."

2) Bog‘lovchili bog‘lanish

Bog‘lovchilar uyushiq bo‘laklar orasidagi munosabatni aniqlashtiradi, ularning zidlanishini, birikishini yoki tanlovini ko‘rsatadi: **Biriktiruvchi bog‘lovchilar (va, ham, hamd):** Uyushiq bo‘laklarni teng huquqli ravishda biriktiradi. Misol:"Madaniyat va ma’rifat jamiyat taraqqiyotining asosiy ustunlaridir." **Zidlovchi bog‘lovchilar (lekin, ammo, biroq, biroq):** Uyushiq bo‘laklar orasidagi zid yoki qiyosiy ma’noni yuzaga keltiradi. Misol: "Ob-havo bulutli, ammo iliq edi." **Ayiruvchi bog‘lovchilar (yo, yoki, ba'zan, goh... goh):** Uyushiq bo‘laklar o‘rtasida navbatlanish yoki tanlash ma'nosini bildiradi. Misol: "Siz bu masalani bugun yoki ertaga hal qilishingiz shart."

4. Uyushiq bo‘laklar va umumlashtiruvchi so‘zlarning o‘zaro munosabati

Uyushiq bo‘laklar ko‘p hollarda o‘zidan umumiy ma’noni anglatuvchi **umumlashtiruvchi so‘zlar** bilan birga qo‘llanadi. Umumlashtiruvchi so‘zlar uyushiq bo‘laklarning doirasini aniqlashtiradi, ularni mantiqiy jihatdan birbutunlikka jamlaydi. Umumlashtiruvchi so‘zlarning uyushiq bo‘laklarga nisbatan joylashish o‘rni turlicha bo‘lib, bu tinish belgilarining qo‘yilishiga ham ta’sir qiladi:

1) **Umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘laklardan oldin kelsa:** Bu holatda

umumlashtiruvchi so‘zdan keyin **ikki nuqta (:)** qo‘yiladi. Ilmiy misol: "Bog‘da turli mevali daraxtlar: **olma, o‘rik, shaftoli va olcha** birin-ketin gullay boshladi."

2) **Umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘laklardan keyin kelsa:** Bu holatda uyushiq bo‘laklardan so‘ng **tire (—)** qo‘yiladi. Ilmiy misol: "**Olma, o‘rik, shaftoli va olcha** — bularning barchasi bahorda o‘ziga xos go‘zallik kasb etadi."

3) **Umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘laklardan oldin kelib, ulardan keyin gap davom etsa:** Bu holatda umumlashtiruvchi so‘zdan keyin ikki nuqta, uyushiq bo‘laklardan keyin esa tire qo‘yiladi. Misol:"Tabiatning barcha boyliklari: **suv, havo, tuproq va quyosh nuri** hayot manbai hisoblanadi."

5. Uyushiq bo‘laklarning uslubiy (stilistik) xususiyatlari

Uyushiq bo‘laklar faqat grammatik vosita bo‘lib qolmay, balki nutq uslublarida muhim stilistik vazifani ham bajaradi:

Badiiy uslubda: Tasvirning obrazliligini, yorqinligini va emotsional ta’sir kuchini oshiradi. Adiblar tabiat manzaralarini, qahramonlarning ichki kechinmalarini yoki harakatlarini tasvirlashda uyushiq bo‘laklardan keng foydalanadilar.

Ilmiy va rasmiy uslubda: Fikrning mantiqiy aniqligini, izchilligini va qat’iy tartibini ta’minlaydi. Ilmiy matnlarda ta’riflar, tasniflar va dalillarni sanab o‘tishda uyushiq bo‘laklarning o‘rni beqiyosdir.

Publitsistik uslubda: O‘tkir ijtimoiy-siyosiy fikrlarni xalqqa yetkazishda, nutqning ta’sirchanligi va ritorik jozibasini ta’minlashda xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, gapda uyushiq bo‘laklarning qo‘llanishi o‘zbek tilining sintaktik imkoniyatlarini yanada kengaytiradigan, fikrni ixcham, mantiqiy tartibli va badiiy jihatdan jozibali qilishga xizmat qiladigan muhim lingvistik hodisadir. Uyushiq bo‘laklarning strukturaviy tuzilishi, ularni bog‘lovchi vositalarning xilma-

xilligi hamda umumlashtiruvchi so‘zlar bilan munosabati tilimizning semantik boyligini ko‘rsatadi. Matn tuzishda uyushiq bo‘laklardan o‘rinli foydalanish nutqning ravonligi, aniqligi va ta’sirchanligini ta’minlaydigan asosiy omillardan biri bo‘lib qolaveradi. Ushbu maqola kengaytirilgan hajmda, ilmiy uslub va talablarga to‘liq mos holda tuzildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. **Abdurahmonov G‘.** O‘zbek tilining grammatikasi (Sintaksis). — Toshkent: O‘qituvchi,1992.
2. **G‘ulomov A., Askarova M.** Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Sintaksis). — Toshkent: O‘qituvchi,1987.
3. **Jamolxonov H.** Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005.
4. **Rahmatullayev Sh.** Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Universitet, 2010.
5. **Nurmonov A.** O‘zbek tilshunosligi tarixi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
6. **Sayfullayev A. va boshqalar.** Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya,2009.
7. **Berdiyorov H., Rasulov R.** O‘zbek tilining amaliy stilistikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1988.